

DİLÇİLİK**CƏFƏR CABBARLI VƏ DİL PROBLEMİ****Y.M.SEYİDOV*****Bakı Dövlət Universiteti***

XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının iki şah qolu var: Hüseyin Cavid və Cəfər Cabbarlı. Biri şeirlə, o biri nəsrə ölməz pyeslər yaratmışlar. C.Cabbarlı sırf milli dramaturq, H.Cavid milli olmaqla, ümumtürk dünyasının dramaturqu idi.

«Cəfər Cabbarlı XIX və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən nadir simalarından biridir «(S.Vurğun). C.Cabbarlı gözəl lirik şeirlər, sənətkarlıqla yazılmış oxunaqlı hekayələr müəllifidir. Bununla belə, o, birinci növbədə dramaturqdur, qüdrətli dramaturqdur. Ancaq əsərlərinin dili – hekayə dili də, dram dili də poetikdir. Həm də o qədər poetikdir ki, şeir kimi oxunur. Onun dili Azərbaycan ədəbi-bədii nəsr dilinin ən uca zirvələrindən hesab oluna bilər. Əsərlərinin dilinin ifadə tərzinin özü dil haqqında, ədəbi-bədii dil haqqında çox şey deyir. C.Cabbarlı ya dolayısı ilə, obrazların dilinə verdiyi ifadələrlə, ya da birbaşa dil, nitq haqqında öz fikirlərini oxucuya çatdırır.

Ədibin dil haqqında düşüncələri daha çox sözlə əlaqədardır. Bu mənada onun bir cümləsini epigram kimi istifadə etmək olar. C.Cabbarlı «Otello» adlı bir məqaləsində yazır: «Dilimizdə olan ən kobud və yaraşlıq söz ən gözəl yabanı kəlmələrdən əziz tutulmalıdır». Ədib bu sözləri «Otello»nun Həsən Səbri Abdullabəyin tərcüməsi ilə əlaqədar demişdir. Həmin tərcümənin dilinə C.Cabbarlı ciddi iradlar tutur. Bu iradlar həm tərcümənin cümlə quruluşuna, həm də lüğətinə aiddir. Ədib yazır: «Cümlələri bəzən qırıq-qırıq, bəzən olduqca uzundur. Bir çox yerdə cümlənin əvvəli ilə sonu düzgəlmir. Dili də yabançı sözlər çoxluğundan olduqca çətindir ki, buna görə onsuz da savadsız, olsa-olsa, yarısavadlı, zavallı aktyorlarımızın dili «dolaşır». Ədib belə bir cəhətə diqqəti cəlb edir ki, aktyorların bir çoxu bu əcnəbi sözləri düzgün tələffüz edə bilmirlər ki, bu da anlaşılmaqlığa səbəb olur. Ədib fikrini davam etdirərək yazır: «Bir çox yerdə «zövcə» yerinə «zövc», hətta ... «Mən müvəffəq oldum»- yerinə «müvəqqəf» - deyirdilər». Daha sonra C.Cabbarlı bir daha tərcümə üzərində işləməyi, tərcümənin dilini islah etməyi tərcüməçiyə məsləhət görür: «Tərcümələrinə yenidən göz gəzdirmələrini, «Bənim ümurizina işlər ilə işim yoxdur» kimi

cümlələri düzəltməklə mümkün qədər yabançı sözlərdən uzaqlaşıb, öz sözlərimizi işlətmələrini tövsiyə edirik». C.Cabbarlı tərcümələrin dilinin nöqsanlarını, bir sıra hallarda tərcüməçilərin səviyyəsi ilə bağlayır. Yəni onlar tərcümə üçün müraciət etdikləri dili mükəmməl bilmirlər. Ancaq, daha əsaslı səbəb odur ki, məsələn, «ruscadan bir kitabı tərcümə edə bilmək üçün rusca bilmək də kifayət deyildir. Bir də kitabın bəhs etdiyi məsələni ətraflıca bilmək və bu məsələ ilə mükəmməl tanış olmaq, daha doğrusu, o dairədə bir mütəxəssis olmaq lazımdır. Bizdə isə böylə deyildir. Çox vaxt bir söz başqa-başqa elmlərdə, bir istilahlı olmaq üzrə, başqa-başqa mənalar ifadə ediyər. Buna görə də tərcüməçi tanış olmadığı bir məsələdən tərcümə etdikdə çox vaxt istilahları qarışdırıyor».

Elə buradaca yeni təhsil, savad, eləcə də tərcümə məsələlərinə dindarın – axundun münasibəti. «Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşı içində gülüş» pyesinin surətlərindən olan Axund deyir: «Nəinki qızların, xeyir... lap oğlanların da oxumağı haramdır. Hətta ağayı-Səid Həsəni-Mazandarani öz risaləsində buyurur: «hər o şəxs ki övladını uşqolaya qoysa, qiyamətin günü olcaq, onu burnu üstə cəhənnəmə sürüyəcəklər». C.Cabbarlı savadın, eləcə də tərcümə işində savadın vacibliyindən danışır, axund bunun əksini deyir. Belə şəxsin tərcümə işinə münasibəti də həmin səviyyədə olur. Onun dilindən bu sözlər eşidilir: «Keçən gün bir uşqolla uşağı Quranın tərcüməsini mənim yanıma gətirib deyir: cənab axund, bu Qurana bax, gör yaxşı tərcümə olunub? Bə məhz ki mən bu sözü eşitdim, elə bil ki, rəhmətlik atamın qəbrinə od vurdular. Dedim: ay laməzhəb! Quranı da tərcümə etmək olarmı?..»

Molla Möhsün sual verir: «Cənab axund, Quranı heç mümkün deyil tərcümə etmək?

Axund. Əlbəttə, mümkün deyil! Əgər sən bu sözü ürəkdən deyirsənsə, müsəlmançılığın dürüst deyil. Çünki Quranın hər kəlməsini lap azı səkkizdən tutmuş yetmiş ikiyə qədər mənası var. Di elə Quranı tərcümə, görək nə tövr edirsən... Hər o şəxs ki, Quranı türkçə tərcümə edə, ... o şəxs, yəni mütərcim, ömrünün əvvəlindən ta qiyamətədək lənətə giriftar olar.»

C.Cabbarlı əcnəbi sözlərdən həddən artıq istifadəni, ümumən, ədəbi dil üçün, eləcə də ədəbi-bədii dil üçün ciddi nöqsan sayırdı, tez-tez bu məsələyə toxunurdu. «Səbətə ithaf» adlı bir şerində yazırdı:

Şairimizin çox sözü farsı, ərəbi, rusi,
Türki azdır, var isə, ancaq o da məxsusi.

Ədib bir şerini də məhz söz məsələsinə həsr etmişdir. Bu şerində afişaların, reklamların tərtibi nəzərdə tutulur. İki cəhət nəzərə alınır: sözlərin əcnəbi mənşəli olması və mənşəyindən asılı olmayaraq, sözlərin səhv yazılması. Elə şerinin adında bu münasibəti görmək olar: «Viveskalarımız». Şerinin mətni isə aşağıdakıdır. (ixtisarla).

Viveskayı türkcə yaz,
Latinca yaz, rusca yaz.
Verildi prikaz,
Yaz dedilər, yaz!...

İndi buyur, löhvəyə bax,
Sözlərin hamısı dalqabaq;
«Paçaçı» olmuş «paçaçı»,
«Bəzzaz» olub «baz»...
«Baqqalı» yazdı «saqqal»,
«Baksayuz» u «bakmayuz»,
«Azsayuz» oldu «Azcatuz»

Ədibin fikrinə görə, belə hallar, bir tərəfdən, savadsızlıqdan irəli gəlirsə, digər tərəfdən, Azərbaycan-türk dilini bilməməkdən, yazıları milli kadrlara deyil, başqalarına tapşırmaqdan irəli gəlir. C.Cabbarlı yazır: «Azərkinonun rəhbərlərinə sual verəndə: nə üçün Sizdə, fabrikin nəzdində yerləşən mətbəədə dörd mürəttibdən (özü də onların ikisi yenicə işə götürülüb) biri də türk deyil və türk yazıları bu dili bilməyənlər tərəfindən elə təhrif olunur ki, «gözəl gözlər» kimi yazılır, onlar cavab verirlər ki, türk mürəttiblər yoxdur, burada isə türk mürəttibi özü üçün gəzir və nərd oynayır».

C.Cabbarlının pyeslərinin surətlərinin tələffüzlərində də bu məsələlər əksini tapır. «Oqtay Eloğlu» pyesində tyatroda milli kadr məsələsi qoyulur və bununla əlaqədar əcnəbi sözlərin yersiz istifadəsi və sözlərin tərfi məsələlərinə toxunulur. Başqa millətdən olan aktrisa Tamara azərbaycanca sözləri düz deyə bilmir, sözlərin qol-qabırğasını sındırır. Aşağıdakı mükəlliməyə diqqət edək.

Tamara. Onun xəbarı bala yoxdur.

Oqtay. Yenə bala? Belə ey, belə!

Tamara. Nu, bala je deyirəm. Bala, bala!

Oqtay. «Bala» eto rebyonok, «bala» eto nesçastye, a «belə» eto znaçit tak.

Başqa bir yerdə Tamara rusca danışb başqasını təhqir edir: Svinya on posle etoqo, bolşe niçeqo!

Tamara azərbaycanlı deyil, nə qədər olsa da, başqa tərəfə çəkir, Azərbaycan sözlərini düz demir və ya başqa dildə danışır. Ancaq azərbaycanlıların belə etmələri, tez-tez başqa dillərin sözlərinə müraciət etmələri qərribə görünür və müəllif bunlara tənqidi mövqedən baxır. Bunu daha çox «Sevil» pyesində müşahidə edirik. Dilbər in replikalarına baxın:

Dilbər. Oturun. Bu gecə əylənmək, bütün dünyanı əyləndirmək istəyirəm. (Pudra çıxarır). Qospoda! Tovarişi! Üzünü o yana çevirir...

Dilbər. Balaş! Siz parlaq sportdan sonra bacınıza bir qədər brom, ya valerian versəniz, yaxşı olmazmı?

Dilbər. Çto ona, s uma soşla çto li?

Dilbər. No, eto prosto ne çeloverk!

Dilbər. Hələ o qalmışdı! Yox, yox, pojaluyta, mən bacara bilmərəm.

Dilbər. Gəlin! Aha, vinovat. Alikin kağızı qaldı.

Dilbər. Eto çto yeşşo!...

Dilbər. Bonjur mademuazel, privet i pozdravlenuye sizə və vaspitannikinizə.

Həmin əsərdə Məmmədəlinin replikasında da, yersiz olaraq, rusca ifadə görünür. Məmmədəli. Heç yox. Mən bu gecəlik Əbdüləli bəyi anatomiçeskiy pakoydan prokata götürmüşəm.

Eyni vəziyyəti «Dönüş» pyesində görürük. Yenə replikalara nəzər salırıq:

Qəmə (çox acıqlı içəri otaqdan çıxıb, deyinərək). Yox, Tural, heç üz vurma. Çestnoe slovo, qalmaram.

Turac (gülümsəyərək). Qəmə xanım!

Qəmə. Məni bütün şəhərdə məşhur olan bir aktrisanın olduğu yerə çağırmaq. Priqlasit menya v obşestvo s kakoy to aktrisoj, da eşşe somnitelnoy reputatsiyey. Çox sağ ol, Turac, mən heç gözləməzdim.

Qəmə. Yox, yox, əzizim, əlbəttə, bir o qədər fikir verməyə də bilərdim, no so mnoy rebyonok, yanımda uşaq var.

Qəmə. Ne smey, Qyulyar! Bəs mənim şlyapam nə oldu?

Qəmə. Net, Net, milaya! Vallah, üz vurma, qala bilmərəm. Deyirlər, o elə bir bələdir ki, haraya ayaq bassa, yaqın, bir gurultu çıxartmalıdır. Bu camaat eşitsə ki, mən onunla bir yerdə oturmuşam... da prosto so mnoy nepriyatno!..

Qəmə. Ne smey, Qyulyar, ne bud komsomolkoj.

Qəmə. Daje iki- üç nəfər... Nu, Turac.. Sən istəyirsən ki, mən öz qızımı komsomolkanın yanında oturdum. Daje aktrisa somnitelnoy reputatsiyey.

Qəmə. Ne smey, Qyulyar! Eto çto yeşşo fokus!

Pyesin başqa surətlərinin replikalarında da rusca söz və ifadələrə yer verilir. Məsələn:

Əmrulla. Hələ belə olur da. Sonra da deyirlər, azərbaycanlıları Verbovat eləmişəm. Bacı, vicdanım haqqı, sən onu bil ki, bu il bizə dotasiyanı az veriblər. Smetamızı da upezat eləyiblər.

Fikrət Kamal. Heç elə şey yoxdur. Yoldaşlar, yoldaş Hikmət Kamal Azap üzvü olsa da, tutduğu pozisiya Rappın əsas xəttinə ziddir. Mən Azapın adından Hikmət Kamalın bu pozisiyasına qarşı protest edirəm.

Arif Hikmət. Nə ki palajitelni rollar var, versin sizə, atrisatelni rolları bizə.

Xurşud. Qeroinyaları da özü oynasın.

Xurşud. Pojalusta... Alın. (Kəməri açıb ataraq) Aparın, hamınız bəzəndirin onu. Kstati əri də qoyub onu....

Bu deyimlərə iki cəhətdən yanaşmaq lazım gəlir. Əvvəla, surətin dili baxımından. C.Cabbarlının pyeslərinin surətlərinin danışıqları, ifadə tərzləri, cümlə qurmaq, söz seçmək cəhətdən də fərdi

cəhətlərə malikdirlər. Yeni ədib obrazların xarakterini açmaq üçün bu vasitədən də istifadə edir. Bunu inkar etmək olmaz. Ancaq bu da var ki, ədib bununla dilə həm müsbət, həm də mənfi münasibətini bildirir. Demiş olur ki, öz dilində, Azərbaycan dilində danışanda nitqinə əcnəbi sözləri qatma, cümlənin bir hissəsini azərbaycanca, bir hissəsini rusca demə. Ədib XX əsrin əvvəlki on illərin bir sıra ziyalılarının lüzumsuz olaraq rus sözlərindən istifadəsini nəzərdə tutur və surətlərinin danışığı vasitəsi ilə belələrinə etirazını bildirir.

C.Cabbarlı «Dönüş» pyesində terminologiya məsələlərinə də toxunur. Məsələn, Moskvada təhsil almış aktyor Arif Hikmət belə danışır: «Yoldaşlar, bu heç gizli məsələ deyil ki, bizim rejissorlarımızın ekspozisiyası, eksplikasiyasına düz gəlmir. Moskvada Stanislavski özü məni çağırırdı, dedi, gərək spesifikasiya rol eləyəndə ekspozisiyanı elə qurasan ki, əsil subestrat araya çıxsın və superdinasiya ayrılısın, ondan sonra gəlir sentrtiyajesti aktyora və sentrvnmaniya, o ki qaldı süprematizmə...»

Buradakı terminbazlıq öz yerində cümlə də dolaşır və anlaşılmazdır. Ədib replikaları davam etdirərək, başqa surətlərin dili ilə hər iki hala münasibətini bildirir. Dialoq aşağıdakı kimi davam edir.

Sapan. Yoldaş Arif Hikmət, olar ki, zəhmət çəkib, o ekspozisiyanı bir qədər xırdalayasınız.

Arif Hikmət. Ekspozisiya, ekspozisiya... yəni eksplikasiya, başa düşdünmü?

Sapan. Mən ki başa düşmədim, bəlkə Xosməmməd başa düşdü.

Xosməmməd. Anlamaz atandır. Mən çoxdan başa düşmüşəm.

Arif Hikmət. Ekspozisiya, yəni ekspozisiya... burada çətin bir şey yoxdur ki. Eks, yəni eksport... xaricə, pozisiya da front, ekspozisiya yəni xarici front...

Sapan. Yoldaş Xosməmməd, sən dahi qocaman artistsən, bilir-sən də biz atam, bilmirik, güc deyil ki, zəhmət çək, o supermatizmi də sən xırdala, biz də başa düşək.

Xosməmməd. Hələ bu baş qulaqnan artistliyə gəlmişsiniz, danışanda da heç kəsi bəyənirsiniz. Sup, yəni bozbaş, rematizm də yəni yel düşmək, adamın ombasına yel düşürmür?

Şövqi. Yaxşı bir bilmək olar ki, bu bozbaşnan ombaya yel düşməyin Gülsabah xanıma nə dəxli vardır?

Arif Hikmət. Yoldaşlar, siz başa düşürsünüz, ona görə də ələ salırsınız. Bura təzə aktrisa gəlib, rejissorumuz da təzədir, yəqin işlərdə bir spesifikasiya olacaq Ona görə də biz öz ekspozisiyamızı təyin etməliyik ki, gələcəkdə superdinasiya aparılanda hər kəsin sentrtiyajesti bilinsin...

Göründüyü kimi, Arif Hikmətin terminologiyasını başa düşən olmur. Ancaq özü də onları izah edə bilmir. Buna baxmayaraq, o, eyni formada deyimlərini davam etdirir, məsələn deyir: «Yoldaşlar mən də hələ bayaq bunun üçün deyirdim də ... Qoy hər kəs indidən öz ekspozisiyasını təyin etsin ki, sonradan spesifikasiya aparanda supermatizm əmələ gəlməsin».

C.Cabbarlı Hüseyn Cavidin şeir-sənət dilini yüksək qiymətləndirir. O yazır:

1. Caviddə su kimi duru, almaz kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu, islahına çalışan lisanımızın təkamül özülü ola biləcəkdir zənnindəyəm. Zətən, bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bircə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydandan sıxıb çıxaracaqdır.

2. Caviddə hər kəsi məftun və əsir edəcək bir qüvvəyi-seiriyyə vardır. Zətən əsərlərin ən böyük gözəlliyi və qüvvəti də burasındadır. Bircə «Abət» in bu qədər zəifliyi nəsr olmasındadır. Tamaşaçıları, adətən, səhnəni unudur, Cavidin şeirlərindəki gözəlliklə əylənirlər. Biz bu şeir və lisanı ümumtürk aləmi-ədəbiyyat səhnəsinə xüsusi malımız kimi çıxara bilərik...

C.Cabbarlının əsərlərinin dili – şeir dili, hekayə dili, səhnə dili, bu dilin saflığı, bədii vüsəti, təmizliyi, milli keyfiyyətləri ədibin dilə, Azərbaycan dilinə münasibətinin ifadəsidir. C.Cabbarlı dil haqqında bir söz deməsə idi də, onun ifadə tərzini o haqda çox şey deyər bilərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. Birinci cild, B., 1983.
2. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. İkinci cild. B., 1983.
3. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. Üçüncü cild. B., 1984.
4. Cəfər Cabbarlı. Mənim tanrım gözəllikdir. B., 1984.
5. Səməd Vurğun. C.Cabbarlı böyük bir sənətkar kimi. Səməd Vurğun. Əsərləri. Altı cildə. Altıncı cild. B., 1972.
6. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. Yç cildə. İkinci cild. B., 1968.

ДЖАФАР ДЖАББАРЛЫ И ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА

Ю.М.СЕЙДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о высказываниях Дж.Джаббарлы о языке. Хотя выдающийся литератор и не посвятил вопросам языка отдельное исследование, в его стихотворениях и пьесах, в ряде статей имеются прямые или косвенные высказывания о слове, языке, речи. Эти замечания указывают на то, что Дж.Джаббарлы не только отдавал предпочтение использованию истинно азербайджанских слов, но и порицал неуместное употребление в художественных произведениях заимствованных слов и варваризмов. В своих произведениях Дж.Джаббарлы создал прекрасные образцы литературного языка.

J.JABBARLI AND THE PROBLEMS OF A LANGUAGE

Yu.M.SEIDOV

SUMMARY

The author is speaking here on the utterances of J.Jabbarli on the language. Though an outstanding man of letters never dedicated a special research to the problems of the language one can meet a number of direct or indirect utterances on a word, language and speech met in his plays and the articles as well. These remarks shows that J.Jabbarli shows not only preference to the usage of the true azerbaijani words, the same time blames irrelevant usage of borrowings and the barbarisms used in a language. In his works J.Jabbarli could create fine types of the literary language of course.